

ქეთევან გურჩიანი

ბარლაშავალ ზმნათა პირველი თურმეობითის წარმოებისათვის ენერულ კილოკავში

ეცერი ბალსქვემო სვანეთში, ენგურის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს. ეცერის თემში შედის შემდეგი სოფლები: ლადრერი, ლანტელი, ლაშხრერი, კალაში, გვალდერი, უღვალი, ისკარი, ფხოტრერი, ბარში, სვიფი, ქელირი, ქურაში, ცალანარი, ახალშენი, ჰებუდი და უსგვირი. ეცერის მიმდებარე სოფლებია; ლახამულა, ბეჩო და ცხუმარი.

ზემოსვანურში, რომელიც გავრცელებულია ენგურის ხეობის ზემოწელში, გამოიყოფა ბალსზემოური და ბალსქვემოური კილოები. თავის მხრივ, თითოეული მათგანი ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლებად განსხვავებულ კილოკავებად განიყოფება. ბალსქვემოური მოიცავს ეცერულ, ბეჩოურ, ლახამულურ და ჩუბენგურ კილოკავებს. ისინი შესამჩნევად განსხვავდებიან არა მარტო ფონეტიკური, არამედ მორფოლოგიური მოვლენებითაც.

ბალსქვემოური კილოსთვის დამახასიათებელია მეტყველების მრავალფეროვნება, მნიშვნელოვანი სხვაობა შეინიშნება ერთსა და იმავე თემში შემავალი სოფლების მცხოვრებთა მეტყველებაშიც, რასაც ხშირად განაპირობებს მეზობელ თემებთან ახლო ტერიტორიული მდებარეობა. ეცერის თემის სოფელ ჰებუდის მცხოვრებთა მეტყველება უფრო მეტ მსგავსებას ავლენს მეზობელი თემის — ბეჩოს მცხოვრებთა მეტყველებასთან, ვიდრე ეცერულთან. ეს განპირობებულია სწორედ ტერიტორიული სიახლოვით ბეჩოსთან, რის გამოც რიგი ფონეტიკურ-მორფოლოგიური მოვლენები ბეჩოურის მსგავსად არის წარმოდგენილი ჰებულურ მეტყველებაში, ნაცვლად ეცერული კილოკავისა.

წარმოდგენილ სტატიაში ჩვენ მიერ მოპოვებულ ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით განვიხილავთ გარდამავალ ზმნათა პირველი თურმეობითის წარმოებას ეცერული კილოკავის მიხედვით.

პირველი თურმეობითის წარმოების წესი სვანურ კილოებში, ზოგადად, ერთნაირია: მაწარმოებლად ყველა ტიპის ზმნასთან ერთადერთი -ა სუფიქსი გვაქვს.

გარდამავალი ზმნის პირველი თურმეობითი ეყრდნობა I და II სერიის ფუძეს. არქაული ვითარების მსგავსად, უმთავრესად იყენებს II სერიის, კერძოდ: წყვეტილის, ფუძეს. მაგალითად: **რაქჟ//რაქჟე** "თქვა" — **ხოქჟა** "უთქვამს". იშვიათად I თურმეობითი აწყყოს ფუძესაც ეყრდნობა: **ხაჟუდი** "აძლევს" — **ხო-ჰჟუდა** "მიუცია"; **იგემ** "აგებს" — **ხოგა** "უშენებია", "აუგია".

გარდამავალი ზმნის უზმნისწინო ფორმა გვაძლევს ასეთ პარადიგმას:

ეცრ., ბჩ., ჩხხ.

მ-ი-მარ-ა "მიმზადებია"

გუ-ი-მარ-ა (ინკლ.) "გვიმზადებია"
ნ-ი-მარ-ა (ექსკლ.) "გვიმზადებია"

ჯ-ი-მარ-ა “გიმზადებია “ **ჯ-ი-მარ-ა-ხ** “გიმზადებიათ”
ხ-ო-მარ-ა “უმზადებია “ **ხ-ო-მარ-ა-ხ** “უმზადებიათ “

ბალსქვემოური კილოკავები რაიმე არსებით განსხვავებას არ ავლენს უზმნისწინო ფორმათა უღლებისას, მაგრამ ზმნისწინის დართვა იწვევს გარკვეულ ფონეტიკურ ცვლილებებს, რაც სხვადასხვაგვარად აისახება თითოეულ კილოკავში, ხშირ შემთხვევაში ერთი კილოკავის შიგნითაც.

ზმნისწინის დართვამ შესაძლოა შემდეგი ცვლილებები გამოიწვიოს: ქცევის ნიშნის დაკარგვა, ზმნისწინის ხმოვნის უმლაუტი, ასიმილაცია.

ფონეტიკურ ნიადაგზე ცვლილებას განიცდის შემდეგი ზმნისწინები:
ჟი-, **ჩუ-**, **სგა-**, **ისგა-**, **ქა-**.

ჟი- ზმნისწინისეული ი იკარგება ხმოვნების წინ: **ჟ ემკილა** “ამილია”,
ჟ ემსკორა “შომიფიქრებია “.

ჩუ-ს რედუქცია მოსდის **ა** და **ე** ხმოვნების წინ და იქცევა **ჩუ-**დ, **ო-**ს წინ **ჟი** იკარგება. მაგ., **ჩუემკარა** “გამილია“, **ჩუემკილა** “ჩამომილია“, **ჩოხკილა** “ჩამოულია “.

სგა- და **ქა-** ზმნისწინები ერწყმის მომდევნო ხმოვანს და ელიზია მოსდის: **სგ'ადკჟარ** “ჩააგლო“, **ქ'ადკჟარ** “გააგლო “.

ეცერის თემში შემავალი სოფლების მცხოვრებთა მეტყველებაზე დაკვირვებამ აჩვენა, რომ განაპირას მდებარე სოფელი ჰებუდი ზმნისწინიან ფორმათა წარმოებისას განსხვავებას ავლენს. ნაცვლად მოსალოდნელი ეცერულისთვის ბუნებრივი ფორმებისა, გვაქვს **ა-ს** უმლაუტიანი ფორმა: **ჟ ანსყა** “გამიკეთებია“, **ქ აწვილა** “გამომიტანია“, **ჩამკარა** “გამილია“, რაც ბეჩოურის გავლენით აიხსნება. **ე-ს** გამოყენება დასტურდება დანარჩენ სოფლებში, გარდა კალაშურისა, სადაც ხშირია **ე-ს** ხმარების შემთხვევები. უპირატესობა უმლაუტიან **ა-ს** ენიჭება. თუმცა ეს პროცესი, ზმნისწინებში უმლაუტიანი **ა-ს** **ე-დ** ქცევა, აქტიურად მიმდინარეობს ძირითადად ახალგაზრდების მეტყველებაში.

შეინიშნება მეორე ობიექტური პირის **ჯ-** პრეფიქსის პალატალიზაცია: **წ/-ჯ-გ-ა//წ-ა-გ-ა** “ავიგია“, **წ/-ჯ-ჯანა//წ-ა-ჯანა** “დავიხნავს“. იგრძნობა ჩუბეზეურის გავლენა. დღევანდელ ეცერულ მეტყველებაში შესამჩნევია პალატალიზებული **ჯ-ს** ხმარების შემთხვევები.

საინტერესო ფორმები გვხვდება სხვა დიალექტებზე მოსაუბრე ადამიანების ეცერულ კილოკავზე მეტყველებისას, მაგალითად, ეცერელი რძლების საუბარში შეინიშნება ინტერფერენციის შედეგად მიღებული I თურმეობითის უჩვეულო ფორმები: **ამბარავალა** “შიბარავს“, **მიხატავალა** “მიხატავს“, **ამხატავალა** “დამიხატავს“, **მირბიალა** “დამიცივია“, რომლებიც ამ სახით არ დასტურდება სხვა კილოკავებში. აღნიშნულ ფორმებში უმლაუტის შესუსტება შეიმჩნევა, რაც დიალექტთა შერევის შედეგად საარტიკულაციო ბაზისის შერყევით/ შესუსტებით უნდა აიხსნას. იმავე მიქმელმა ჩვეულებრივად გამოიყენა I თურმეობითის ფორმა - **ამმარა** “გამიმზადებია“, სადაც საარტიკულაციო ბაზისი უმლაუტის წარმოსათქმელად შექმნილ სირთულეს თავს არიდებს, მაგრამ გრძელი ხმოვნის წარმოთქმა უადვილდება. აქ ბალსხემოურის გავლენაც იგრძნობა.

ეცერული მეტყველება ხმოვანთა უმლაუტის მიხედვით საგრძნობლად განსხვავდება სხვა კილოკავებისაგან. ეცერულში ქცევის **ა-** პრეფიქსი **ე** ხმოვნის

წინ არ უმლაუტდება. მხოლოდ ჰებულური მეტყველება ინარჩუნებს უუმლაუტო ფორმას, დანარჩენ სოფლებში იგრძნობა უმლაუტიანი ფორმების ზმარების ტენდენცია, რაც ლახამულურის გავლენით აიხსნება. მაგ.: **ხწარენა** “ჰქონია”, **ხწარდენა** “ჰყოლია”.

უმლაუტიანი **ო**-ს მიხედვით ეცერულს გარდამავალი ადგილი უკავია ბეჩოურსა და ფარულ-ჩუბეხეურს შორის. ეს ბგერა თითქმის ყველგან დელაბილიზებული **ე**-ს სახით არის წარმოდგენილი. თუმცა ეცერულ მეტყველებაში, შესაძლოა ბეჩოურის გავლენით, ჯერ კიდევ გვხვდება **ო** ზმოვანი უმლაუტის გარეშე **ო** ზმოვნის წინ. გვაქვს პარალელური ფორმები: მიჯოღინა/მიჯვეღინა “მიგრძელება”.

ეცერულს, ლახამულურსა და ჩუბეხეურთან შედარებით, იშვიათად ახასიათებს უმლაუტიანი **ო**-ს დელაბილიზაცია: **მიჭუნენა-მიჭუნენა** “მიხვევია”, **მიჭუნეგალა-მიჭოგალა** “ჯგროდ სიარული”. დასტურდება ვე-ს დელაბილიზაცია, რაც ეცერულს არ ახასიათებს და მთქმელი ჩაკითხვისას უმლაუტიანი **ჟე**-ს ფორმით აზუსტებს. როგორც ჩანს, გაურკვევლობას უქმნის ეცერულისთვის ბუნებრივი და შექმნილი (ჩუბეხეურის გავლენით) ფორმა მართებული (ეცერულისთვის) დადგენისას. ახალგაზრდების მეტყველებაში **ჟე**-ს გამოყენება შესამჩნევად ჭარბობს. ეს ტენდენცია მასობრივად იჩენს თავს არსებით სახელებშიც.

ეცერულ მეტყველებაში გავრცელებულია ასიმილაციური მოვლენები. ადვილად ემსგავსება მომდევნო ყრუ თანზმოვნებს **ად**- ზმნისწინის **დ**-ონი; თუ მას მოსდევს ყრუ ფშვინიერი თანზმოვანი, თვითონაც ყრუ ფშვინიერი **თ**-დ იქცევა. დღევანდელ მეტყველებაში პარალელურად გვხვდება უასიმილაციო და ასიმილაციით სახეცვლილი ფორმები:

ოდ-დორუა	ოთ-დორუა	“მოუტყუებია”
ოდ-ლაშა	ოთ-ლაშა	“დაუთესავს”
ოდ-გა	ოთ-გა	“დაუდგამს”
ოდ-ნიშნა	ოთ-ნიშნა	“დაუნიშნავს”.

ეს მოვლენაც უმთავრესად ახალგაზრდების მეტყველებაში შეიმჩნევა და დამკვიდრებისკენ მიისწრაფვის.

სრული რეგრესული ასიმილაციის მაგალითებია: **ოშ-შეება/ოს-შეება** “დაუტყენია”, **ოშშუშპრა/ოსშუშპრა** “უცეკვია”, **ოშ-შაილა/ოს-შაილა** “უბრძოლია”. ხანდაზმული ადამიანების მეტყველებაში გამოკვეთილია უასიმილაციო ფორმები, ახალგაზრდები კი სწრაფი საუბრისას, ბუნებრივია, იყენებენ წარმოსათქმელად უფრო მარტივ ფორმას.

თანზმოვანთა მეტათეზისი მეტ-ნაკლებად ყველა კილოკავში გვხვდება. დამახასიათებელია ეცერულისთვისაც: **მიჭელვა>მიჭელვა** “დამიგვია”, **ა/ემყულურა> ა/ემყურულა**, “დამიშორებია”, **ა/ემკგრმა>ა/ემკგრმა** “გამისინჯავს”.

თემის ნიშანთა უმეტესობა არ გადაჰყვება მესამე სერიაში ზმნებს. საინტერესოა **-აჟ** სუფიქსიანი ზმნები. გვაქვს ჯგუფი გარდამავალი ზმნებისა, რომლებსაც **-აჟ** სუფიქსი ყველა მწკრივში გადაჰყვებათ, ამიტომ ის არ შეიძლება მივიჩნიოთ თემის ნიშნად. ასეთი ზმნები ბევრია. მაგ.: **მიხედაჟა** “გამიხედავს”, **მიხეგაჟა** “გამისინჯავს”, **მიხტაჟა** “დამიხატავს”, **მიკლაჟა**

“დამილეწავს” (კალო), **მიწნაუა** “დამიწწნია”, **მიქერგაუა** “მომიქარგავს”. -აუ სუფიქსის თემის ნიშნად მიუჩნევლობის მართებულობას ადასტურებს მომდევნო -ი სუფიქსიც, რომელსაც აკისრია თემის ნიშნის ფუნქცია სვანურ კილოებში და მისი გავლენის შედეგია -აუ სუფიქსისეული ხმოვნის უმლაუტე: აწყო: **ხუაბედაუ-ი** “ვბედავ”, **ხუანტაუ-ი** “ვხატავ”, **ხუაქერგაუ-ი** “ვქარგავ” და ა.შ.

ყურადღება მიიქცია I თურმეობითის საინტერესო ფორმებმა: მიბარავა “მიბარავს”, **მიხერხავა/მიხერხავალა** “დამიხერხავს” (მთქმელი ნინო გაბრიჭიძე-გურჩიანისა), სალიტერატურო ენის გავლენით, -აუ აღქმულია -ავ თემის ნიშნად და I თურმეობითის მაწარმოებელი -ა (სვანურში) დართულია სამწერლობო ენის I თურმეობითის -ავ თემისნიშნიან ფორმაზე. ასეთი ზმნები უცხოა ბალსქვემოური კილოკავებისთვის.

იშვიათად გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითის ფორმებში -ალ სუფიქსია ჩართული. ის მოქმედების ხანგრძლივობის ან მრავალგზისობის გამომხატველია: **მინერგაუ-ალ-ა** “გადამინერგავს”, **მიხერხ-ალ-ა** “დამიხერხავს”, **მისტაუ-ალ-ა** “დამიხატავს”. -ალ არ უნდა იყოს ეცერულისთვის დამახასიათებელი.

I თურმეობითის ფორმაში ხშირად გამოვლინდება -ენ(ბქვ.)//ეენ (ბზ.) ელემენტი. უე-ს ელემენტი მიჩნეულია ფუძის კუთვნილებად (ვ. თოფურია, 1967, გვ. 172; ალ. ონიანი, 1998, გვ. 203). გვაქვს პარალელური ფორმები: **ხარ-ა//ხარ-ენ-ა** “ჰქონია”, **ათხარ-ა//ათხარ-ენ-ა** “საკმარისად ჰქონია”, **მაცურ-ა//მაცურ-ენ-ა** “დარჩენილი მქონია”. ამგვარი ფორმები დასტურდება ეცერულშიც.

მასალის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ცვლილებებს უმთავრესად ფონეტიკური ხასიათი აქვს და განპირობებულია როგორც სვანურ დიალექტთა/კილოკავთა შერევით, ასევე სალიტერატურო ენის გავლენით, რაც ძირითადად ახალგაზრდების მეტყველებაში აისახება.

დამოწმებული ლიტერატურა

ვ. თოფურია, 1967 - ვ. თოფურია, სვანური ენა, I, ზმნა; შრომები, I, თბ., 1967.

ვ. თოფურია, 1979 - ვ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში; შრომები, III, თბ., 1979.

ალ. ონიანი, 1998 - ალ. ონიანი, სვანური ენა, თბ., 1998.

მ. ქალდანი, 1958 - მ. ქალდანი, სვანური ენის ბალსქვემოური კილოს ეცერული თავისებურებანი; იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IX-X, თბ., 1958.

KETEVAN GURCHIANI

THE FORMATION OF PERFECT I OF THE TRANSITIVE VERBS
IN ETSERI SPEECH

Etseri is located in Balskvemo (Lower Bali) Svaneti on the right bank of the Enguri River. It embraces the villages of Lakhamura, Becho, and Tskhumari. I discuss here the formation of Perfect I of transitive verbs in Etseri speech. Referring to the collected materials recorded during the field works I show the peculiarities manifested through the observation of the speech of its inhabitants.

The general rule of formation of Perfect I in all Svan speeches is the same. With all types of verbs it is expressed by the suffix *-a*. Perfect I of the transitive verbs is based on the stems of verbs of I and II series. Similar to the archaic situation transitive verbs mostly make use of the II series, particularly of the aorist series stems: *raku/rak e* (“s/he said”), *khoqE-a* (“reportedly s/he had said it”). Rarely Perfect I is based on the stem of the present: *khah di* (“s/he gives”), *kho-hd-a* (“s/he is said s/he has given it”).

Adding up the preverb in Balskvemouri results in the phonetic changes, like dropping off the version marker, unlaunting the preverb vowel, and assimilation.

The following preverbs undergo changes on the phonetic ground: *zhi-*, *chu-*, *sga-*, *isga-*, and *ka-*.

Palatalisation of *j* marker of the second object-person is also observable, evidently, being an influence of Chuburkhevan speech.

In Etsertian speech locative version marker *-a* before *e* vowel does not undergo unlaunting. Only the village of Hebud speech preserves non-unlaunted forms, but other villages' speeches tend to use unlaunted forms that can be explained by the influence of Lakhamulurian.

According to *o*-umlaut Etsertian speech holds transitional place between Bechoian and Parul-Chuburkhevan. This sound is de-labialized almost in all the speeches and is presented as *-e-*. However, through the influence of Bechoian, non-unlaunted *-o-* before *-i-* is still observable in Etsertian speech. Parallel forms, like *mijodina/mijvedina* (“I have kept continuing”) may also occur. Etsertian speech is characterized with complete regressive assimilation: *osh shushpraos-shushpra* (“S/he is said to have danced”). In the speech of elderly people non-assimilated forms are emphasized while the younger speakers give preference to the forms that are easier to articulate in the fluent speech.

Consonant metathesis is also characteristic to Etsertian speech: *mijelva/mijevla* (“I have had it swept”).

Most of the theme markers of the verbs do not appear in III series. Verbs with *-aE* suffix reveal particular difference; a group of transitive verbs has *-aE* suffix in all the screeves, that is why *-aE* cannot be regarded as a theme marker.

The Perfect I forms of transitive verbs sometimes incorporates suffix *-al*. This suffix expresses duration or recurrence of an action: *mikhta-al-a* (“I have painted”). Verb forms with *-al-* have occurred very infrequently in Etsertian that means it should not be characteristic to this speech.

The analysis of the material shows that basically changes have phonetic nature and they are conditioned by two reasons: by mixing Svan speeches and by the influence of the literary Georgian, which are mainly expressed in the speech of younger generations.